

І.І.КОЛЕСНИК*

БІОГРАФІЧНИЙ СВІТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Розглядаються нові підходи до вивчення біографії Т.Шевченка, котра сприймається не як хронологічна лінія, а культурний простір, де особистість переміщується між професійною й побутовою, приватною та публічною сферами. Запроваджується концепт «біографічний світ», що означає модель комунікацій людини з її найближчим і віддаленим оточенням. Біографічний світ Т.Шевченка схематизується за допомогою «карти особистості», яка містить «пункти»: місця, події, артефакти, люди, стреси, сценарій майбутнього, персональна ідеологія тощо. Мапа особистості відтворює цілість образу Кобзаря, скеровує рух дослідника у просторі його біографічного світу.

Ключові слова: Тарас Шевченко, біографія, біографічний світ, карта особистості.

У рік 200-літнього ювілею Кобзаря доцільно досягнути й осмислити ті виклики, котрі постали саме перед істориками. О.Оглоблин слушно вважав, що предметом дослідження слугує не творчість поета, а він сам. Історик виводить неначе алгоритм традиційного біографічного дослідження про Т.Шевченка, як-от життя й діяльність, розвиток його ідеології (соціальної, культурної, національно-політичної), митець на тлі своєї доби, «оточення ідей і людей Шевченківського космосу». Зокрема, О.Оглоблин свого часу писав:

«Кожне з цих питань і кожна проблема має свою літературу – наукову, колонаукову й зовсім ненаукову, не кажучи вже про зливу популярної та пропагандивної літератури. Іноді може здаватися, що про Шевченка, як людину і діяча, уже все сказано, усе знайдено, усе досліджено, усе написано, і більше нічого нового й істотного вже не можна сказати».

Можна підписатися під кожним цим словом і сьогодні. Звісно, це «не стоюється Шевченкової творчості, самої у собі, в українській і світовій літературі, українській і світовій духовності, де поле дослідження – безмежне. Ні, мова мовиться не про творчість Шевченка, – наголошував дослідник – а про її творця». Життя кожної людини, тим більше талановитої, видатної, складається, на думку О.Оглоблина, із двох світів – внутрішнього й зовнішнього. Якщо «наукове шевченкознавство вже більш-менш висвітлило та показало нам внутрішній світ Шевченка», то його зовнішній світ «ще далеко не досліджений, ще не зовсім ясний і зрозумілий для нас, подекуди навіть не видимий, не відкритий, не знайдений нами й нашими попередниками». Більш того, ми

«не знаємо, де його шукати, куди до нього йти, як його вивчати... Знаходимо випадкові й другорядні матеріяли, якими захоплюємося, а головних, важливих, нерідко навіть блискучих

* Колесник Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії

речей не бачимо або не хочемо бачити А коли іноді й побачимо,
не в стані до них підійти ближче й зрозуміти їх як слід».

Усі проблеми, порушені О.Оглоблиним перед історичним шевченкознавством, залишаються актуальними й понині.

Концепт «біографічний світ»

Отже, перспективним напрямом студій істориків на ниві шевченкознавства О.Оглоблин уважав вивчення зовнішнього світу Кобзаря, що через низку причин запізнилося «майже на ціле століття». Під «зовнішнім світом» Т.Шевченка він розумів його оточення – друзів, приятелів, а завдання історика вбачав у зображенні «зовнішнього світу його буття», зокрема, що цей світ «давав і дав йому, поетові й людині; що вносив і вніс в його духовне, ідейне та творче життя – і як його творче життя, цей внутрішній світ Шевченка, діяв і променів на його оточення й ціле українське громадське життя того часу». Таким чином, в О.Оглоблина знаходимо цілу програму вивчення «зовнішнього світу» поета – це

«багато-багато інших, більших і менших, кращих і гірших, ближчих і дальших, тривалих і випадкових друзів, приятелів і просто знайомих Шевченка, іноді може й неприхильних до нього. Треба знати не тільки й не стільки їх біографії чи формулярні дані, але й їх внутрішній і зовнішній світи, їх громадське й культурне обличчя, їх особисті, родинні, фамільні, суспільні відносини, зв'язки, впливи, осередки, з якими вони були так чи інакше пов'язані, їх ідеї, якими вони жили чи, може, узагалі брак цих ідей – а передусім їх ставлення до України й до Шевченка»¹.

Поняття внутрішнього й зовнішнього світів, про які йдеться в О.Оглоблина, доцільно, на нашу думку, об'єднати в концепті «біографічний світ». Це – не синонім біографії чи життя людини, не хронологія подій, не лінія, а культурний простір, в якому особа переміщується між професійною та побутовою, приватною й публічною сферами, змінюючи ролі, статус, власні інтереси та види діяльності, а максимальне розширення цього простору означає апогей у житті людини². У нашому розумінні «біографічний світ» – це комунікаційна модель, що містить внутрішній і зовнішній світи особистості, результат комунікацій людини з її оточенням. Біографічний світ – це культурний світ або культурні світи людини та афілійованих з нею груп, особистостей, громад і суспільства у цілому. Біографічний світ – структура нелінійна, котра вможливує утворення цілості життя людини зі своїми цінностями, мотивацією, метою й сенсом існування. Біографічний світ Т.Шевченка являє собою переплетення різних культурних світів: українського, російського, польського, імперського

¹ Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Шевченка // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.64–65, 72–73.

² Див.: Нарский И.В. Между университетскими культурами России и Германии (несколько личных наблюдений) // *Историк в меняющемся пространстве российской культуры.* – Челябинск, 2006. – С.183.

та малоросійського, петербурзького та лівобережно-українського панства, світу столичних салонів, званих вечорів, гуртків інтелектуалів, театрально-мистецької богеми.

Життя як наратив

Одним із перспективних напрямів сучасного біографічного дослідження виступає наративна психологія. Продуктивним видається застосування її ресурсу при осмисленні біографічного світу Т.Шевченка. У такому контексті вважається, що життя людини конструюється самою ж людиною, пересічною, звичайною, чи то дослідниками життєвої історії відомої, публічної, видатної особистості.

Погляд на життя людини як оповідь, себто наратив – це головний принцип наративної психології. У такому ракурсі воно являє собою наративну структуру, постає як сукупність епізодів, повідомлень, зміна мікроситуацій. За словами Р.Барта, життя людини – це «маса заплутаних повідомлень». Адже воно не стільки проживається нею, скільки нею ж самою розповідається, описується, прикрашається, драматизується, щось замовчується, щось, навпаки, випинається, деякі факти події, епізоди об'єднуються в єдину лінію оповіді, а решта навіть не згадується, відкидається, нехтується, перекручується, фальсифікується. Отже, життя людини стає таким, яким його уявляє суб'єкт чи об'єкт оповіді.

Упорядкувати історію життя означає звести разом низку життєвих епізодів та різних повідомлень у вигляді певної наративної структури, котра має початок, середину й кінець. Дизайн подібної оповіді створює оповідач, автор власного життєпису або дослідник такого життєпису. Саме оповідач об'єднує всі події життя в певну цілість та пояснює їх. Ідеться про те, що людина чи то дослідник життя видатної особи конструюють кожний у свій спосіб життєві історії, своє чи інше життя, за допомогою наративу/оповіді. Така оповідь містить кілька кроків або наративних процедур: 1) відбір подій, епізодів життя; 2) встановлення зв'язку між ними; 3) характеристика комунікацій, міжособистісного оточення навколо основного персонажу. Адже саме наратив утворює зв'язок між людиною та її оточенням, соціокультурним контекстом епохи, у межах якої людина й проживає своє життя. Життєві історії не виникають з однієї людини, вони формуються й конструюються з епізодів життя конкретної особи та її оточення, системи комунікацій з іншими людьми крізь усе своє життя.

Час у наративі

Ключовим є розуміння часу в наративі. У межах наративної психології виокремлюють три рівня сприйняття людиною часу: пасивне, активне й сприйняття самості/життя (Е.Гуссерль–А.Карр). Пасивне сприйняття передбачає цілісність часу у трьох його модусах: минуле, сучасне, майбутнє. Ці модуси сприймаються як цілісна структура, а минуле, сучасність, майбутнє визначають один одного як складові єдиного цілого (Е.Гуссерль).

У наративі як життєвій історії П.Рікер виводить два типи часу. Перший – це просто хроніка, перебіг подій. Другий характеризується цілістю життєвого

сценарію, котрий містить зав'язку, кульмінацію та розв'язку. Словом, завдяки наративу життєпис набуває цілості та певної конфігурації³. Упорядкувати життєву історію означає звести разом усю серію подій, котрі мали чітку наративну структуру, тобто початок, середину й завершення. Мовою людського життя – пройдешне, сьогодення, плани на майбутнє. Ще один тип сприйняття часу конструюється у процесі наративного діалогу. Адже людина у власній уяві створює свою життєву історію через так звані реперні точки, як-от події, люди, місця, предмети матеріального й духовного світу. Коли людина розповідає кому-небудь історію свого життя, або веде щоденник, пише спогади, мемуари, цей процес засвідчує певний наративний діалог зі співрозмовником чи читачем.

Особистісний та професійний наратив

У наративній психології побутують поняття «особистісний» та «професійний» наратив. Перший – це специфічний різновид історії життя, котрий створює кожна людина, будь-хто з нас, задля того, щоб об'єднати своє життя в якусь цілість, надати власному життю певної спрямованості, умотивованості, сенсу й цілепокладання. В особистісному наративі є початок, середина, підсумок. Події особистого життя кожен із нас вибудовує свідомо чи імпліцитно за певним сюжетом – зі своїми героями, учинками, мріями, конфліктами, поразками й перемогами. Уважається, що особистісний наратив – це акт уяви, сенс якого полягає в інтеграції наших споминів із минулого, оцінок поточного й планів на майбутнє відповідно до певної життєвої моделі чи сценарію (успішної або маленької людини, переможця чи лузера). Інакше кажучи, ми самі витворюємо себе через власну оповідь, себто особистісний наратив⁴.

Професійний наратив – це наратив другого ступеня. Ідеться про наратив автора (першого ступеня) та наратив дослідника цього автора. Професійний наратив керує розумінням і залежить від теоретичної орієнтації дослідника. Так, щоденник, листи, повісті Т.Шевченка – це оповідь поета про себе й своє оточення, а ширше – про власні культурні світи в минулому та нинішньому часі. Дослідник Шевченкового життя й творчості переказує ці біографічні факти, проте у процесі переказу певні моменти (залежно від ідеології оповідача) зв'язуються з іншими фактами, подіями, особами, про які, до речі не згадує сам автор особистісного наративу чи власної історії. А відтак, історія життя героя висвітлюється вже по-іншому, деякі біографічні деталі переосмислюються, переоцінюються з різних ракурсів. Отже, будь-який переказ – професійний наратив – змінює акценти, він суттєво відрізняється від авторського наративу нюансами й оцінками епізодів і персонажів життєвої історії. Звісно, професійний наратив залежить від теоретичної й ідеологічної орієнтації упорядника, мета якого створити власну версію життєпису свого героя. З огляду на це, ми можемо використовувати художні твори, російськомовні повісті Т.Шевченка як цінне джерело його історії життя, так само, як листи, щоденник, автобіографії

³ Кроссли М.Л. Нарративная психология. – Х., 2013. – С.86–88.

⁴ Там же. – С.115.

поета та спогади й листування його сучасників. Кінцевим продуктом переплетення різних наративів – особистісного та професійних (у нашому випадку, самого Т.Шевченка, його сучасників і біографів) є нові стратегії біографічного дослідження. Через такий наративний діалог відбувається трансформація історії життя особистості⁵.

Навколо життя видатної людини завжди відбуваються численні «письмові інтервенції», в яких подаються різні версії, навіть контрверсійні, життєпису такої людини. Життєві події не цікаві як такі, вони набувають сенсу, цінності й мотивації, коли утворюють певну наративну структуру – сюжет, фабулу, інтригу. Численні біографії Т.Шевченка найчастіше традиційно подавались у вигляді хроніки життєвих подій, фактів, періодів, творчості з численними документальними додатками, вставками, уточненнями. Утім, життя поета, як і кожної людини, становить певний наратив зі своєю драматургією, тобто містить учинки, думки, почуття, рішучі дії, вирішальні події, визначні місця, розмаїте оточення. Із джерел особистого походження, точніше особистісного наративу Т.Шевченка, прочитується не тільки й не стільки хроніка, а драма життя, яку розповідає сам поет. Початок її – свобода, творчість, визнання; трагічна межа – 1847 р., заслання й духовне відродження; розв'язка драми – це тріумф Т.Шевченка, поета та художника. Не випадково, уважається, життя – це книга, частини життя – її глави. Кожна людина створює у власній уяві книгу свого життя, або інші пишуть книги про життя конкретної людини.

Концепт «біографічний світ» містить низку життєвих наративів, котрі разом утворюють тканину життя особистості. Біографічний світ Т.Шевченка – це культурний світ, в якому переплетено особистісний і різні професійні наративи. Біографічний світ Т.Шевченка як наративна структура потребує певного інструментарію й передбачає драматургічну розкладку його біографії, життєвої історії за допомогою мапи особистості. Вона має декілька пунктів (у різних авторів їх число варіюється)⁶ та відтворює цілість життєвої історії, а також маршрут дослідника у просторі біографічних світів людини. Пропонуємо свою версію мапи особистості Кобзаря, котра складається з наступних пунктів: місця, артефакти, події, люди, стреси, сценарій майбутнього, персональна ідеологія.

Місця

Гілка «Місця» передбачає вивчення місць, пов'язаних із життям та творчістю людини, де вона жила, працювала. Виокремлюють також «місця сили» – такі, де легко думається, дихається, приходиться натхнення, осяяння. У Т.Шевченка – це Батьківщина, «мила Україно», вишневий садочок, рідна хата, родина. Основні пункти проживання його – Україна/Малоросія, столиці Російської імперії Санкт-Петербург та Москва, а також імперська периферія (Вільно, Оренбург, Нижній Новгород тощо). В Україні Шевченкові місця пов'язані в першу чергу з

⁵ Кроссли М.Л. Нарративная психология. – С.107.

⁶ Колесник В. Карта личности [Електронний ресурс]: <http://www.medpulse.ru/health/prophylaxis/psychotherapy/8743.html>; Кроссли М.Л. Нарративная психология. – С.120–124.

рідними селами, де він народився, прожив ранні роки – Кирилівка, Моринці. У перший приїзд на Батьківщину у статусі вільної людини, фахового художника, визнаного поета в 1843 р. мапа перебування представлена культурними дворянськими осередками, маєтками лівобережного українського панства, як-от Яготин (Решніних-Волконських-Розумовських); Седнів (Лизогубів); Мосівка-Ліновиця-Березова Рудка клану Вольховських, Закревських, де Бальменів; Сокиренці й Дехтярі (Галаганів); Качанівка та Потоки (Тарновських); Обухівка (Капністів); Веселий Поділ (Родзянок); Турівка (Маркевичів). У другий свій приїзд до України 1845–1847 рр. місцями перебування й творчості поета були Київ, Борзна, Ніжин (Сошенко, Костомаров, Куліш, Білозерський), Київський університет, Бегіч (Кейкуатови), Мотронівка (Білозерські, Куліши, Забіли); Гірявка (Лазаревські), Рубанка (Бодиско, Кромиди, Чарниши). В останній раз перебування в Україні (1859 р.) Т.Шевченко побував у Києві та на цукровому підприємстві Яхненків-Симиренків у Городищі.

Київ – важливий локус на мапі особистості Кобзаря. У 1845 р., після закінчення Академії мистецтв, він жив і працював у цьому місті. Тут він став членом українського гуртка (1845–1847 рр.), співробітником Київської археографічної комісії. Як писав П.Куліш у листі до О.Бодяньського про Т.Шевченка:

«Вы, я думаю, знаете, он теперь в Киеве. Служит при Арх. комиссии, получает 1000 р. жалованья. Этому нужно радоваться, потому что комиссия посылает его в разные места Южной России для снятия старинных памятников, а это должно со временем доставить ему шекспировское знание людей, обычаев и пр.»⁷.

Місцем народження Шевченка-митця, поета й художника, вільної творчої особистості, що здобула справжнє визнання, був Санкт-Петербург. Саме тут відбулася зміна його соціального й культурного статусу, способу життя та діяльності. Як учень К.Брюллова він увійшов до культурного середовища північної столиці, ставши своїм у колі художників, Академії мистецтв, опинився в академічному оточенні Григоровичів, Мартосів, познайомився з «колонією» «петербурзьких малоросів», ядро котрої становили «ніжинці», а також із представниками українського панства, які проводили зимові сезони у столиці (Галагани, Тарновські, Селецькі), став учасником земляцьких гуртків і літературних вечорів (Гребінки, братів Кукольників, Брюллова, Глинки, Толстого, Плетньова, Кольцова, Струговщикова), мистецької богеми, що народжувалась у цей час. Локус Санкт-Петербурга також і завершує життєве коло Кобзаря. Тут він здобув визнання як поет, а після повернення у 1858–1861 рр. зазнав справжнього тріумфу як митець, громадський діяч.

Наступний столичний локус Т.Шевченка – Москва, яку він відвідав у лютому 1844 р. й де мав зустрічі та ділові контакти із земляками М.Щепкіним та О.Бодяньським. Першому поет присвятив свою поему «Чигирин» (а згодом «Пустка» та «Неофіти»). Із другим обговорював свій проект «Живописна Україна», нав'язаний певною мірою малоросійськими роботами В.Штернберга.

⁷ Цит. за: Грушевський О. Шевченко і Куліш // Шевченківській збірник. – Т.1. – Петроград, 1914. – С.47. Тут і далі деякі цитати подано мовою першої публікації.

До Шевченкових сюжетів з українського минулого й побуту О.Бодянський мав би укладати описи, історичні коментарі. У 1858 р., повертаючись до Санкт-Петербурґа через Москву, Т.Шевченко зустрічався з земляками й московськими інтелектуалами, представниками різних ідейних таборів (слов'янофілами, західниками), університетською професурою, літераторами, журналістами, видавцями.

Інші локуси перебування Т.Шевченка – Вільно, Оренбург, Орськ, Новопетрівське укріплення, Астрахань, Нижній Новгород – пов'язані з вирішальними змінами у життя поета: катастрофою 1847 р., тяжкими роками заслання, заборони творчості й, нарешті, його духовним пробудженням, новими фазами творчого зростання.

Артефакти

Наступна гілка – «Артефакти» – дає уявлення про предмети людського духу та витвори рук людини: літературні, філософські, публіцистичні праці, предмети мистецтва, пам'ятки архітектури, предмети ужиткового мистецтва, побутові речі й речі-символи. Відомо, що в особистому житті та суспільстві у цілому існують певні ієрархії речей, котрі створюють символічний інвентар суспільства (суспільні землі, пам'ятники, реґалії влади, нагороди, ритуальні предмети, національно-державні символи, сакральні речі, одяг як ознака соціального статусу тощо)⁸. Речі функціонують і у системі особистісних цінностей кожної людини.

Артефакти на маші особистості Кобзаря мають кілька сегментів. По-перше, витвори інтелектуальної праці – поезія, російськомовні художні твори, публіцистика, листування, щоденник, автобіографії. По-друге, живописні твори Т.Шевченка, кількість яких сягає 1000: малюнки, портрети, графіка, офорти, акварелі. Відомо, що коли В.Жуковський, одружившись із Е.Рейтерн, остаточно залишив Росію (1840 р.), він вивіз за кордон велике зібрання робіт, здебільшого подарованих йому художниками, літераторами, приятелями. Як згадують сучасники, розкішні апартаменти В.Жуковського у Санкт-Петербурзі (Шепелевський палац) нагадували справжній музей, в якому предмети мистецтва, картини було підібрано з великим смаком і знанням. Вивезене за кордон зібрання, що нараховувало 354 роботи російських та іноземних художників, за 15,5 тис. франків він запропонував пруському королеві Фрідріхові-Вільгельму IV. Тут, поряд із творами К.Брюллова, О.Венеціанова, О.Кипренського, О.Іванова, І.Айвазовського, В.Штернберґа та інших, були й дві Шевченкових акварелі, подаровані автором В.Жуковському – копія портрета І.Крилова та сюжетна сценка «Перерване побачення»⁹. Як відомо, Т.Шевченко рано почав малювати акварельні портрети, на перших порах даруючи їх друзям та знайомим, а під час навчання у класі К.Брюллова писав на замовлення. У той час модними були камерні акварельні портрети. Часто учні К.Брюллова робили копії водночас із майстром, який

⁸ *Копытофф И.* Культурная биография вещей: товаризация как процесс // Социология вещей. – Москва, 2006. – С.145–149.

⁹ *Мацапура М.І.* Портрет І.А.Крилова пензля Т.Г.Шевченка // Дослідник на ниві шевченкознавства. – К., 2011. – С.48–49.

працював над оригіналом. За свідченням М.Железнова, за кожен копію брюлловських робіт його учні, у тому числі Т.Шевченко, отримували 100 руб.¹⁰ На щастя, В.Жуковський не продав свою колекцію, а його син повернув зібрання до Росії.

Третю групу артефактів, пов'язаних із життям Т.Шевченка, становлять побутові речі, зокрема предмети побуту, одяг. Після смерті поета було укладено списки його особистих речей, відбулися три аукціони з їх продажу (28 квітня, 7 і 14 травня 1861 р.), в яких узяли участь друзі митця, намагаючись перешкодити розпорошенню цінних артефактів, котрі могли потрапити до рук перекупників. «Ми всі, шанувальники покійного, – писав згодом Л.Жемчужников, – домовилися зі своїх рук нічого не випускати. Унаслідок цього скупникам, які зібрались, не дісталось нічого, і його речі пішли по високій ціні»¹¹. У першому аукціоні з продажу особистих речей Т.Шевченка брали участь М.Лазаревський, О.Маркович, Л.Жемчужников та ін. Так, А.Красовський придбав «три вишитих сорочки, двоє полотняних шароварів, одну хусточку, одне літне пальто, китайські туфлі й смушкову сіру шапку. Усього на 49 руб. 35 коп.»¹². На інших аукціонах він купив кожух Кобзаря за понад 100 руб. Л.Жемчужников придбав кобеняк і лампу, при світлі котрої Т.Шевченко працював. Ціни ж на малюнки були невисокими. Так, Шевченкові гравюри з картин М.Лебедева та А.Мещерського, оцінені в 50 коп., удалося продати по 3 руб. кожну¹³.

Четверту групу на гілці «Артефакти» представляють речі-символи, кожух і смушкова шапка, котрі семіотично утворювали у громадській свідомості активного українства народницький образ Кобзаря як «батька», творця нації, селянського (мужицького) поета. Смущкова сіра шапка, яку на першому аукціоні купив А.Красовський, несла певне семіотичне навантаження як уособлення українськості, козацького духу поета та пам'яті про нього. Цей символ зберігався у згадках сучасників, друзів, знайомих поета: «бараняча малоросійська шапка», «хохлацька шапка» (Я.Полонський), «страшна шапка». І.Тургенев так описував зовнішній вигляд Т.Шевченка, в якому присутні атрибути твореного народницького образу, що почав формуватися ще за життя поета: «С високой бараньей шапкой на голове, в длинной тёмно-серой чуйке с воротником из чёрных мерлушек Шевченко выглядел истым малороссом, хохлом, оставшиеся после него портреты дают вообще верное о нём понятие»¹⁴. Подібний образ поета змальовує К.Пиунова, під час його перебування в Нижньому Новгороді: «Сапоги смазанные, дегтярные, тулуп чуть не нагольный, шапка самая простая, да такая страшная и в патетические минуты Тараса Григорьевича хлопающаяся на пол в день по сотне раз»¹⁵. І це при тому, що вже там, у Нижньому, Т.Шевченко носив голландську білизну, щоправда фрак не любляв.

¹⁰ Заметки о К.П.Брюллове (Из воспоминаний М.И.Железнова) // Живописное обозрение. – 1898. – №32. – С.642.

¹¹ Цит. за: *Мацапура М.І.* Т.Г.Шевченко та А.О.Красовський (До 100-річчя з дня загибелі А.О.Красовського) // Дослідник на ниві шевченкознавства. – С.159.

¹² Там само.

¹³ *Мацапура М.І.* Новий малюнок роботи Т.Г.Шевченка // Там само. – С.39.

¹⁴ Воспоминания о Шевченке И.С.Тургенева // Шевченко, его жизнь и сочинения: Сборник материалов для полной биографии Т.Г.Шевченка / Сост. Ф.М.Пискунов. – К., 1878. – С.91.

¹⁵ Воспоминания о Т.Г.Шевченко Е.Б.Пиуновой (Шмидгоф) // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №2. – С.321–323.

Примітно, що Шевченкова живописна спадщина містить багато автопортретів. Чим це можна пояснити? Як стверджують самі ж художники, чимала кількість автопортретів може бути зумовлена тим, що натура завжди під рукою, тобто сам собі модель (В.Смутко). Отже цей жанр часто виступає засобом репрезентації й водночас рефлексії автора, що означає намагання зупинити час, мить, зафіксувати власну тілесність у часі. З іншого боку – це засіб самозаглиблення, внутрішнього діалогу митця, спроба «зберегти свій внутрішній світ у плині долі» (Г.Вишеславський). Автопортрети Т.Шевченка, створені в переламні моменти його життя, саме засвідчують глибину осмислення ним світу й відображають внутрішній діалог у його душі¹⁶. Для нього типовим був прийом ідентифікації творця зі своєю творчістю, коли він сам стає автором і об'єктом дослідження. Самозображення поета присутні не лише в автопортретах, але й у жанрових та літературних композиціях, навіть у краєвидах. Автопортретна Шевченкова серія різноманітна: «байронічний» (1840 р.), символічний («Автопортрет зі свічкою»), низка іронічних автошаржів (1848–1850-х рр.), епатажний, а насправді метафоричний «оголений автопортрет» з альбому 1848–1850 рр., олійний самообраз 1860 р., чи не найдраматичніший в усій його творчості. В українському образотворчому мистецтві немає автора, який би приділяв жанру автопортрету стільки уваги, як Т.Шевченко (В.Яцюк). Усього нараховується близько півсотні Шевченкових самозображень, або, як він їх називав, «полич», що вирізняються «складним психологізмом»¹⁷. М.Мацапура наводить показовий факт: упродовж 1860 р. Т.Шевченко виконав п'ять офортних автопортретів. За цей період збереглося чимало фотографічних знімків-портретів поета, із котрих, вочевидь, він і робив офорти¹⁸. Фотографією, як відомо, Кобзар захоплювався ще в Новопетрівському укріпленні, використовуючи апарат, виписаний комендантом І.Усковим зі Санкт-Петербурга.

Автопортрети, їх серії чи певну періодичність, на наш погляд, можна сприймати як особистий художній наратив митця. Автопортрет потрібен не лише для фіксації зовнішності, котра змінюється з віком, але слугує засобом внутрішньої рефлексії щодо ключових моментів життєвої історії художника. Цілком очевидно, артефакти детальніше розкривають зовнішній та внутрішній світи Кобзаря.

Події

Життя людини плине як сукупність подій, учинків, почуттів. У будь-якій життєвій історії є миродайні, вирішальні моменти, що й спрямовують потік дій, учинків, емоцій особи. Ключові події – це певна мить, котра означає бути в певний час у певному місці. У житті людини трапляється декілька визначних моментів, які впливають на особистісний наратив, історію життя загалом. Наголосимо, що вирішальний вплив на події життя людини має

¹⁶ Вишеславський Г. Художник и мир // Антиквар. – 2014. – №1/2 (80). – С.25–26.

¹⁷ Яцюк В. Тарас Шевченко мистець. Портрет. Автопортрет // Образотворче мистецтво. – 2014. – №1 (89). – С.8–9.

¹⁸ Мацапура М.І. Новий малюнок роботи Т.Г.Шевченка. – С.37.

оточення – рідні, батьки, діти, чоловік/дружина, учителі-наставники, друзі. Тож і сценарій життя Т.Шевченка накреслюють такі вирішальні події, як приїзд у складі дворових Енгельгардта до Санкт-Петербурга; звільнення з кріпацтва 22 квітня 1838 р. (за що особлива подяка з його боку була В.Жуковському, котрому він присвятив свій перший великий твір «Катерина» й подарував акварельну копію його портрета (належав імператриці Олександрі Федорівні), виконану з оригіналу К.Брюллова). Важлива подія – навчання у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв, у класі портрета та історичного живопису К.Брюллова, здобуття академічної освіти, звання художника (1838–1843 рр.).

Видатна культурницька подія – становлення Шевченка-поета, перше видання «Кобзаря» (1840 р.) і визнання у середовищі українських інтелектуалів та освічених кіл дворянства. Ще одна подія – діяльність Т.Шевченка в Київській археографічній комісії, результатом якої став незавершений культурно-мистецький проект «Живописна Україна» (1845–1847 рр.).

У життєвому сценарії Т.Шевченка певне місце займали події-мрії. Так, під час перебування в Україні його мрією залишався Київський університет. Напівздійсненою мрією, адже міністр народної освіти підписав розпорядження про його призначення викладачем університетського класу з малювання, який Т.Шевченко отримав перед арештом. Проте основною подією-мрією поетового життя залишалася поїздка до Італії, яку так ніколи й не вдалося зреалізувати на відміну від його численних приятелів, слухачів Академії мистецтв, як-от В.Штернберг, А.Мокрицький, Ф.Йордан та ін.

Були в історії Шевченкового життя й політичні події: під час перебування в Києві він увійшов до кола українських інтелектуалів, викладачів і студентів Університету св. Володимира М.Костомарова, П.Куліша, М.Гулака, В.Білозерського, брав участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Про характер діяльності організації красномовно свідчив сам Т.Шевченко в листі до М.Костомарова від 1 лютого 1847 р.:

«О братстве не пишу, бо нічого й писать. Як зйдемось, то поплачем. Куліш блаженствує, а Василь Білозер поїхав у Полтаву одказуватися от учительства. А я і кругом мене діється ні зле, ні добре. Подвигаюсь потроху-то коло чарочок тощо. Коли б то Бог дав мені притулиться до університету, дуже добре було б»¹⁹.

Трагічна подія, котра перевернула все життя Т.Шевченка – катастрофа 1847 р. (арешт, суд, заслання до Оренбурзької губернії). Однак кульмінацією Шевченкової життєвої історії, як видається, стало його духовне відродження, коли митець повернувся до активної творчості (російськомовні повісті, українські поезії), адже з'явилася та міцніла надія на звільнення, що давало нові сили, плани, надихало на творчість, рішучі дії й емоційну активність.

Нарешті, підсумковий момент – історія повернення Т.Шевченка як героя-мученика та повний його тріумф як поета, митця й національного авторитета. Після цього письменницька (літературна) слава, за словами П.Куліша, «була

¹⁹ Шевченко Т. – Костомарову М., 1 лютого 1847 // *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. – Т.6. – К., 2003. – С.34.

у зеніті, то вже треба оглашати себе голоснішим ділом, а не абияким. Послі 1847 року ждуть от тебе земляки речей великих, а послі вже й малим до їх обізвесься»²⁰.

Не лише земляки, але й петербурзькі ліберальні кола сприймали Т.Шевченка як тріумфатора. Відомий випадок, коли на публічних читаннях 21 листопада 1860 р., в яких брали участь Ф.Достоевський, О.Писемський, А.Майков, В.Бенедиктов та інші літератори, Т.Шевченкові влаштували таку овацію, що він, до краю розчулений, був змушений на певний час вийти із зали. Як писала свідок дійства, публіка так приймала Т.Шевченка,

«точно он гений, сошедший в залу пассажиа прямо с небес. Едва успел он войти, как начали хлопать, топать, кричать. Бедный певец совсем растерялся. Думаю, что неистовый шум этот относился не столько лично к Шевченку, сколько был демонстрацией. Чествовали мученика, пострадавшего за правду. [...] Шевченко был только солдатом, Достоевский был в Сибири на каторге. Между тем, Шевченка ошеломили овациями, а Достоевскому хлопали много, но далеко не так»²¹.

Т.Шевченко виступав на літературних читаннях у концертній залі Пасажу 11 листопада та 18 грудня 1860 р., і був тепло прийнятий петербурзькою публікою. У цьому місті на нього знову виникла мода, наче в далеких 1840-х рр. Його запрошували до віталень, аристократичних салонів, на публічні читання, на його честь влаштовувалися вечори та звані обіди:

«[...] у нас был обед на честь Шевченка, на котором присутствовали, кроме наших общих друзей, ещё многие его земляки-малороссы, между прочим и Маркович (Марко Вовчок); говорилось много искренних и трогательных речей; говорил и отец мой (граф Ф.Толстой). Шевченко был так растроган, что не мог кончить своей речи от слёз»²².

Йому навіть присвячували вірші. Так, уважається (П.Филипович, І.Айзеншток), що в поетичних рядках А.Майкова змальовано саме образ Т.Шевченка на засланні:

«На белой отмели каспийского поморья,
Работой каторжной изнемождён, лежал
Певец. Вокруг песок, ни кустика, ни взгорья,
Лишь Каспий брызгами страдальца освежал,
Лишь Каспий вызывал певца на песнопенье...
Вот в душу узника взлетело вдохновенье...
Задвигались уста, воспламенился взор.

²⁰ Цит за: *Айзеншток И.Я.* Примечания // *Шевченко Т.* Дневник: Редакция, вступительная статья и примечания И.Я.Айзенштока. – Х., 1925. – С.259.

²¹ Из записок Е.А.Штакеншнейдер (1859–1860) // *Русский вестник.* – 1901. – №8. – С.415–416.

²² Воспоминания Е.Ф.Юнге, урождённой графини Толстой: 1843–1860. – Москва, [б.р.]. – С.164–165.

Он руки к родине как матери простёр,
Он очи обратил с молитвой жаркой к Богу»²³.

Звісно, усі події у житті Т.Шевченка, вирішальні й незначні, буденні та переламні, були тісно пов'язаними з його близьким і віддаленим оточенням. У житті поета сталося так, що люди з далеких орбіт спілкування, нерівні за статусом, віком, соціальним станом, відігравали для нього щасливу роль, і навпаки – близькі люди, як це часто буває, завдавали несподіваних ударів, важких емоційних ран.

Люди

Пункт «Люди» уявної карти висвітлює комунікації, взаємини особи з конкретними людьми, групами, громадами. На мапі особистості зазвичай розміщено регулярних і випадкових комунікантів: родичів, сусідів, однокашників, колеґ, партнерів, приятелів, культурні й релігійні об'єднання тощо. У житті кожного трапляються люди-мрії – чи то реальні особи, наставники, музи; чи літературні образи, історичні персонажі. Саме люди-мрії справляли величезний вплив на долю, поведінку, злети й падіння індивідуума, адже вони надихали, слугували взірцем, ідеалом, іконою, що зумовлювало мотивацію й корегувало поведінку. До речі, негативні образи також не меш важливі у життєвих наративах людини.

Для Т.Шевченка людина-мрія, безперечно, – Карл Брюллов, Carolus Magnus. Він відчував до нього любов і вдячність, наслідував манеру письма, копіюючи роботи майстра, переймав його художній смак та естетичні погляди на мистецтво, живопис, літературу. Т.Шевченко часто читав наукові трактати К.Брюллову, коли той працював. Сам же К.Брюллов визначав коло читання для своїх учнів і, зокрема, Т.Шевченка, ставлячи на перший план Біблію. К.Брюллов виступав Шевченковим наставником та покровителем. Практично кожного дня той бував у студії та квартирі вчителя, разом вони відвідували музеї, галереї, театри, бували на природі, гуляли. У роки учнівства Т.Шевченко обожнював К.Брюллова й згодом радив художникам як «храм мистецтва» відвідувати його майстерню. Натомість людиною-катастрофою для поета стала Ликера Полусмак – його останнє кохання та зрада.

Гілка «Люди» містить декілька сегментів. Перший – земляки, себто українські «колонії» в російських столицях. У Санкт-Петербурзі Т.Шевченко завдяки знайомству з І.Сошенком увійшов до кола «петербурзьких малоросів», познайомившись з Є.Гребінкою (1837 р.), а через нього – з гуртком «ніжинців», друзів та однокашників А.Мокрицького й М.Гоголя, як-от брати Н. та В. Прокоповичі, О.Данилевський, брати Т. та І. Пащенки, П.Гудима, брати Н. і П. Кукольніки, М.Глинка. Завдяки посередництву А.Мокрицького й І.Сошенка Т.Шевченко опинився серед земляків з академічно-мистецького кола, зокрема конференц-секретаря Академії мистецтв В.Григоровича та посвячених

²³ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Т.1/2: 1920–1922. – К., [б.р.]. – С.196–198.

із ним представників родини Мартосів. В.Штернберг і А.Мокрицький протегували Т.Шевченкові при знайомстві з представниками українського лівобережного панства, котрі проводили зиму у Санкт-Петербурзі – Тарновськими, Селецькими, Ґалаґанами (останні були спорідненими з Кутайсовими). Під час перебування в Україні мережа знайомств Т.Шевченка з культурною елітою Лівобережжя суттєво розширилася – від вельмож до дрібного дворянства: Репніни-Волконські, Дуніни-Барковські, де Бальмени, Закревські, Родзянки, Лизогуби, Маркевичі, Ґалаґани, Тарновські, Лук'яновичі, Бодиско, Кромиди, Чарниші, Корбе, Білозерські-Куліші, Забіли, Лазаревські тощо, котрі утворюють другий сегмент оточення поета на уявній мапі його особистості.

Важлива група оточення Т.Шевченка – учні й викладачі Академії мистецтв, скульптори, художники. У центрі цього академічно-мистецького кола – його кумир К.Брюллов, навколо котрого гуртувалися учні (В.Штернберг, А.Мокрицький, І.Айвазовський, Ф.Пономарьов, П.Петровський), родичі (брати Степанови доводилися небожами К.Брюллову), друзі (Я.Яненко), О.Венеціанов, В.Григорович, І.Мартос, І.Сошенко, Н.Рамазанов, Ф.Йордан.

Третій сегмент на мапі спілкування Т.Шевченка залишається вкрай малодослідженим і маловідомим, адже пов'язаний із високопосадовцями та членами імператорської родини. Т.Шевченкові протегували наближені самодержця, його особистий друг і вихователь спадкоємця престолу В.Жуковський, гофмейстер двора, композитор-аматор, очільник російського масонства граф М.Віельгорський, а також В.Перовський, генерал-губернатор Оренбурзького краю (1833–1842 рр.), особистий приятель Миколи І. А.Мокрицький описував у своєму щоденнику епізод, як вони вдвох із Т.Шевченком зустрічали цесаревича. Відомо зі свідчень сучасників, що Олександр II довго не підписував помилування Т.Шевченку через образу за свою матір, імператрицю Олександрю Федорівну. Поетові протегували сімейство Репніних-Розумовських, їхні близькі родичі міністр народної освіти С.Уваров, генерал В.Перовський, якому доводився небожем Л.Жемчужников. Після повернення із заслання, за словами А.Слагіної, Т.Шевченко користувався протекцією вел. кн. Марії Миколаївни, старшої дочки імператора, котра була президентом Академії мистецтв (1852–1876 рр.), а також підтримкою міністра народної освіти Є.Ковалевського.

Основний сегмент спілкування Т.Шевченка – коло митців та інтелектуалів російських столиць. Типовими були й форми комунікацій: приятельські взаємини, гуртки, літературні вечори, земляцтва українських інтелектуалів Санкт-Петербурга та Москви. Т.Шевченко був учасником вечорів у К.Брюллова, Мартосів, В.Григоровича, відвідував «середі» або «біржу» Н.Кукольника, вечори Є.Гребінки, де любив заспівати українських пісень, та О.Струговщикова. У колах петербурзьких інтелектуалів 1840-х рр. він був відомий як поет, популярності котрому додав вихід у світ «Кобзаря». І.Панаєв згадував, що якимось на вечорі у Є.Гребінки зійшлося численне товариство й, у тому числі, Т.Шевченко, що вже «починав користуватися великою популярністю серед своїх співвітчизників»²⁴.

Цікаво зіставити свідчення сучасників – М.Маркевича та О.Струговщикова, що окреслюють комунікаційне середовище Т.Шевченка та його сприйняття

²⁴ Панаєв І.І. Литературные воспоминания. – Москва, 1950. – С.103.

цим середовищем, для котрого характерна модель мережа-павутиння, коли кожен знає один одного та всіх разом. Ілюстрацією такої моделі спілкування слугують вечори у О.Струговщикова (1840 р.), постійних учасників яких називали «гуртком»:

«Вечером 27-го апреля собрались у меня: М.И.Глинка, граф Ф.П.Толстой, А.П. и К.П. Брюлловы, два брата Кукольники, князь В.Ф.Одоевский, барон П.А.Вереvский [...] граф В.А.Соллогуб, П.П.Каменский, М.А.Гедеонов, Э.И.Губер, В.И.Григорович, Рамазанов (тогда ученик скульптуры), П.В.Басин, С.Ф.Щедрин (брат знаменитого мариниста), А.П.Лоде (на сцене Нестеров), Н.А.Маркевич, И.И.Сосницкий, поэт Шевченко, скульптор Витали, В.Г.Белинский, И.И.Панаев, М.Струйский, Гаранович (ученик К.П.Брюллова), Я.Ф.Яненко, Владиславлев и несколько моих родственников. Не доставало Сенковского, Даргомыжского, двух братьев Степановых, Штерича, В.А. и П.А. Каратыгиных, О.А.Петрова и доктора Гейденрейха. С ними сохранившийся у меня список приехавших дал бы полный персонал нашего кружка, за немногими исключениями тех, которые группировались более вокруг графа М.Ю.Виельгорского и князя В.Ф.Одоевского. [...] Дрейшок так исколотил в тот вечер рояль, что заставил некоторых, в том числе и Белинского, уехать до ужина; зато Маркевич удивил всех своей игрой, затмив Дрейшока и Стёра. Все были порядочно утомлены, но весёлая беседа за ужином оживила нас. Заговорили о новой опере Глинки; он не выдержал, встал из-за стола и подсел к роялю... Глинка был неистощим, сначала он исполнил некоторые оконченные нумера “Руслана и Людмила”; потом знакомил нас, более и более одушевляясь, с рисунками подготовленных номеров, и тут-то исполнение заговорило об руку с творчеством! Взошло тёплое утро; окна были отворены и било семь, когда кто-то заметил, что прохожие останавливаются. Мои гости разъехались»²⁵.

Зі щоденника М.Маркевича відомо, що перед від'їздом із Петербурга до України він улаштував прощальний вечір, що збігся з його іменинами 9 травня 1840 р. Ось як він описував склад своїх гостей:

«1.2.3. Брати і кузен Раковичі, 4.5.6.7. Тарновські, 8. Голенковський, 9. Шереметев, 10. Князь Голіцин, 11. віце-президент граф Толстой, 12. Штернберг, 13. Нікітенко, 14. Корсаков, 15. Полевой, 16. Булгарін, 17. Греч, 18. Струговщиков, 19. Губер, 20. Сенковський, 21. Каменський, 22. Шевченко, 23,24. Кукольники і з ними 25. Яненко. 26.27.28. Глинка зі своїми двома товаришами, 29. Прюм, 30. Штюр, 31. Дрейшок, 32. Карл Майер, 33. Серве, Лоді, Данченко, 34. Рігельман, 35. Горленко, 36. Корба, 37. ад'ютант Толя – Толстой, 38. Чижов, 39. Грегор Галаган, 40. Соболевський, 41. Товариш Прюма. Дванадцяти не пам'ятаю – усіх нас було 53 чоловіки»²⁶.

²⁵ Михаил Иванович Глинка: Воспоминания А.Н.Струговщикова: 1839–1840 // Русская старина. – 1874. – Кн.4 (апрель). – С.701–702.

²⁶ Маркевич М.А. Щоденник (Уривки) // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.72–73.

Після повернення із заслання комунікаційне середовище Т.Шевченка презентували російські, українські, польські інтелектуали, літератори, журналісти, літературно-мистецька богема, представники свідомого українства, опозиційно налаштованого офіцерства. Лінії комунікацій цього періоду – аристократичні петербурзькі салони Толстих, Карташевських-Макарових, вечори земляків Лазаревських, Остроградських, Даргомижського, «вівторки» Костомарова. Т.Шевченко стояв біля витоків заснування громади українців Санкт-Петербурга та редакційного гуртка «Основи». Далі коло художників, середовище польських друзів (С.Сераковський, Б.Залеський, А.Сова, Ф.Фіялковський).

У Москві сегменти комунікаційного поля поета складали оточення земляків – М.Щепкін, О.Бодяньський, М.Максимович, старі знайомі й друзі, княжна В.Репніна, А.Мокрицький, коло московських слов'янофілів (вечори в Аксакових, А.Єлагіна, А.Кошелев, О.Хомяков, П.Якушкін), відомі вчені (М.Погодін, С.Шевирьов, І.Забелін, О.Афанасьєв), інтелектуали-ліберали (Б.Чичерін, І.Бабст, Н.Кетчер), знайомство з декабристом С.Волконським, дячком В.Репніної, який також повернувся із заслання.

Гілка «Люди» на мапі особистості Кобзаря – пульсуючий простір, який то розширювався, то звужувався з огляду на життєві обставини, постійно змінювався соціальний, культурний, національно-ідеологічний склад осіб навколо нього, а також маски й ролі самого поета в різних ситуаціях і психоемоційних станах.

Стреси та проблеми

У житті кожної людини трапляються конфліктні ситуації, нерозв'язані питання, моменти душевного неспокою, емоційного напруження, тривалих депресій. Отже, особистісний наратив фіксує, зазвичай, великі конфлікти, складні проблеми та питання, що потребують розв'язання. Натомість професійний наратив має розкрити природу стресу, мотиви конфлікту, причини й наслідки проблемних ситуацій у життєвому сценарії людини. Йому належить висвітлити історію конфлікту, шляхи подолання людиною конфліктних епізодів та її плани на майбутнє. Стреси у житті Т.Шевченка були тісно пов'язані з творчою активністю, фізичними стражданнями чи хворобою. О.Чужбинський згадував один із типових епізодів, на початку 1846 р., перед Масляною, коли Т.Шевченко заїхав до нього в Ісківці – «бледный и с обритою головою по случаю недавней горячки. Тогда он постоянно носил чёрную бархатную шапочку. [...] Во время болезни Шевченко написал много стихотворений»²⁷.

Трагічна межа 1847 р. у житті поета – арешт, суд, заслання, позбавлення права писати й малювати. На засланні почалася депресія, супроводжувана хворобою:

«Бодай і ворогові моему лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь, – писав Т.Шевченко 11 грудня 1847 р. до А.Лизогуба, – а до всего того треба було ще й занедужать, восени

²⁷ Чужбинский А. Воспоминания о Т.Г.Шевченке. – Санкт-Петербург, 1861. – С.18.

мучив мене ревматизм, а тепер цинга, у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно. [...] Я страшно мучуся, бо мені заборонено писати і рисувати. А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі! Та ще й у казармах»²⁸.

За півроку депресивний стан поета загострився – нудьга, безнадія, нові фізичні страждання:

«Лихо діється зо мною, та не одно, а всі лиха упали на мою голову, одно те, що нудьга і безнадія давить серце, а друге, нездужаю з того дня, як привезли мене в цей край, ревматизм, цингу перетерпів, слава Богу, а тепер зуби й очі так болять, що не знаю, де дітись»²⁹.

Перші звістки про можливість звільнення дійшли до поета в 1856 р. На початку наступного року графиня А.Толстая писала про певні успіхи у справі його помилування. Перша половина 1857 р., коли амністія Т.Шевченка повільно просувалася по різних інстанціях, він переживав стресову ситуацію. Поет сам передав свої почуття в листах до друзів: «І досі ще нема нічого із корпусу. [...] Ні до чого руки не лежать. А в голові така нехворощ, що й ради не дам»³⁰; «І плачу, і молюся, і все-таки не вірю. Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою віру і надію. [...] Я трохи-трохи не одурів на сім тижні. Та й тиждень же удався!.. Не дармо я його виглядав десять літ. Десять літ! Друже мій єдиний! Вимовить страшно»³¹. 2 травня від М.Лазаревського він отримав звістку про звільнення, а 12 червня з'явилися перші записи у щоденнику. Це була переломна психологічна ситуація, що мала наслідком творчу сублімацію поета, адже після тривалої перерви він знов починає писати українською й вести щоденник. Саме емоційний стан між полюсами від надії до зневіри подавав сигнал до творчого пробудження.

Ще одна стресова ситуація, яку пережив Т.Шевченко, пов'язана з його перебуванням у Нижньому Новгороді в очікуванні дозволу виїхати до Санкт-Петербурга. У листі І.Ускову від 12 листопада 1857 р. він писав: «Я хворал, бродил по грязным нижегородским улицам и скучал до ипохондрии». Т.Шевченко був засмучений обставинами свого звільнення, йому як колишньому художнику дозволялося оселитися де завгодно в межах Російської імперії, окрім столиць, через які навіть заборонялося проїжджати. Такий стан речей поет називав «катастрофою», із приводу чого мав намір писати до своїх петербурзьких друзів³². За місяць у листі до М.Щепкіна Т.Шевченко зізнався: «Погано, дуже мені погано у цім Нижнім. [...] Граф Федор Петрович обіцяє мені “выхлопотать позволение жить в столице”»³³. У стресових ситуаціях у Т.Шевченка з'являлася нова мотивація для творчої роботи, імовірно стреси він знімав віршуванням чи малюванням. У листі до Я.Кухаренка оповідав свою сумну епопею:

²⁸ Шевченко Т. – Лизогубу А., 11 грудня 1847 // *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. – Т.6. – С.37.

²⁹ Шевченко Т. – Лизогубу А., 1 лютого 1848 // Там само. – С.40.

³⁰ Шевченко Т. – Лазаревському М., 22 квітня 1857 // Там само. – С.127.

³¹ Шевченко Т. – Кухаренку Я., 22 квітня 1857 // Там само. – С.122.

³² Шевченко Т. – Ускову І., 12 листопада 1857 // Там само. – С.142–143.

³³ Шевченко Т. – Щепкіну М., 4–5 грудня 1857 // Там само. – С.147.

«З августа вирвався із того каторжного укрєплення і через море Волгою прямував на столицю. [...] В Нижньому мене спинили, заказано, бачиш, мені в'їждать і жить в столиці. Отакє-то лихо! Помилували, та тільки до половини. Сів у цьому поганому Нижньому та й досі сиджу. [...] Нема в мене тепер нічого такого доброго послать тобі прочитать з товариством, хіба оці "Долю", "Музу" та "Славу", я оцє недавно скомпоновав їх; не знаю, як вони тобі подобаються. [...] Скомпоновав ще я тут з нудьги одну штуку, поему "Неофіти", нібито з римської історії. Але вона ще не вироблена, тим і не посилаю. Як викончу, то пришлю»³⁴.

Самотній, некомфортний стан душі поета засвідчує навіть підпис у тому самому листі до Я.Кухаренка: «Не покидай мене сердешного сироту. Т.Шевченко». Зовсім інші почуття переживав Т.Шевченко, отримавши дозвіл залишити Ніжній і вирушити до Петербурга. У листі до графині Н.Толстої він так передавав свій настрій, душевний і фізичний стан:

«Я в эти долгие дни буквально не владею собой. Не только писать – читать не могу. На днях получил от Сергея Тимофеевича Аксакова его новую книгу "Детство Багрова". И она у меня так и лежит неразрезанной. Несносно томительное состояние»³⁵.

У психоемоційній біографії Т.Шевченка хвороба, складний душевний та фізичний стани слугують віхами життя, передують доленосним змінам, життєвому вибору, навіть крапку у життєвому сценарію поета також поставила тяжка хвороба. Він нездужав перед тим, як отримати вільну; хвороби знеsilювали його на початку заслання, що було пов'язане з переворотом у його буденному житті, забороною творчості, важкою солдатською службою й побутом; фізична недуга виснажувала напередодні амністії; несподівана неміч застала його в Москві, звідки він прямував до Петербурга. Т.Шевченко писав М.Лазаревському:

«Я в Москві, нездужаю. Око розпухло і почервоніло, трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на діету і не велів виходить на вулицю. От тобі і столиця! Сам чорт простягся поперек шляху, та й не пускає мене до вас. Нічого робить, против його, курвиного сина, нічого не вдію. Доктор говорить, що я неділю або й дві остануся в Москві»³⁶.

Сценарій майбутнього

В особистісному наративі кожної людини присутні водночас минуле, сьогодення та сценарій власного майбутнього. Такий сценарій зазвичай містить плани на близьке й віддалене майбуття, конкретні цілі, спрямовані на

³⁴ Шевченко Т – Кухаренку Я., 12 лютого 1858 // *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. – Т.6. – С.162–163.

³⁵ Шевченко Т – Толстой Н., 5 березня 1858 // Там само. – С.168.

³⁶ Шевченко Т – Лазаревському М., 12 березня 1858 // Там само. – С.168.

подолання конфліктних ситуацій, а також надії, мрії, психологічні настанови на далекоглядну перспективу. Сценарій майбутнього, як правило, зумовлений планами та мріями героя оповіді, котрі віддзеркалюють його базові бажання, потреби й цінності у житті. Як тільки з'явилися перші сподівання на визволення Т.Шевченко починав проектувати своє близьке майбутнє. Спочатку він малював плани щодо повернення до Санкт-Петербурга «кружним шляхом» – через Литву, Вільно, Слуцьк і Рачкевичи на Москву, навідуючи дорогою всіх своїх друзів, з якими не бачився понад десять років. В очікуванні свободи його сценарій майбутнього різко змінюється. У квітні 1857 р. в листі до Я.Кухаренка поет уже планував «навпростець через Астрахань ушкварить на Чорноморію»³⁷. Пишучи в лютому 1858 р. І.Ускову Т.Шевченко накидав уже інший сценарій свого майбутнього, не пов'язаний ані зі столицями, ані навіть з Україною – життя за кордоном:

«Семь лет в Новопетровском укреплении мне не казались так длинны, как в Нижнем эти пять месяцев. Это значит перепутье. [...] На будущей неделе думаю оставит навсегда Нижний Новгород, прожить до весны под Москвой у Щепкина, а весной, если разрешат мне жить в столице, поеду в Харьков, в Киев, в Одессу и за границу. Бог с ними, и с столицами! Деньжонок теперь уже накопилось столько, что безбедно можно прожить года три за границею. А там что Бог даст. Не погиб в неволе, не погибну и на воле, – говорит малороссийская песня»³⁸.

Плани щодо творчої діяльності Т.Шевченко описував у листі до подружжя Толстих, перебуваючи в піднесеному стані очікування свободи – зайнятися гравіруванням методом аkvатинта, адже художником він себе вже не відчував, а згодом вирушити в «милу Малоросію», де на хуторі одного зі своїх знайомих збирався відтворювати класичні сюжети, привезені з академії та Ермітажу («Какая сладкая, какая отрадная мечта! Какое полное безмятежное счастье! И я верую, я осязаю моё сладкое будущее»)³⁹. Можна сказати, що ці плани Т.Шевченка на своє академічне майбутнє щасливо здійснилися. Після повернення до Санкт-Петербурга він багато і з завзяттям працював упродовж 1858 р. (М.Щепкіну писав, що аж спить на етюдах), йому навіть виділили казенне помешкання в Академії мистецтв. У черні 1859 р. академічна рада присудила Т.Шевченкові звання академіка гравюри (а заразом і почесне прізвисько «російського Рембрандта» через те, що його офорти дійсно нагадували гравірувальну техніку великого голландця). Усього відомо близько 35 Шевченкових робіт за сюжетами полотен Мурільйо, Рембрандта, Брюллова, Лебедева, Мещерського, Степанова та власні композиції з українського побу-ту, пейзажі, портрети.

Після повернення до Санкт-Петербурга й занурення в ритм столичного життя, де Т.Шевченко став «модною фігурою», його комунікаційні мережі

³⁷ Шевченко Т. – Кухаренку Я., 22 квітня 1857 // Там само. – С.122.

³⁸ Шевченко Т. – Ускову І., 17 лютого 1858 // Там само. – С.163–164.

³⁹ Шевченко Т. – Толстой Н., 9 січня 1857 // Там само. – С.118.

настільки розширилися, що інколи не вистачало часу для роботи. Плани на майбутнє радикально змінилися. Відтепер він прагнув пов'язати його з рідною Україною, купівлею садиби, одруженням. Навесні 1859 р., під час перебування на Батьківщині, поет безпосередню займався пошуками місця, де можна було б осісти назавжди. В.Карташевська переказувала такий епізод: «Раз вечером, очень взволнованный ходил по комнате и попросил у меня лист бумаги, присел и написал мне “Садок вишневый коло хати”. Он признался, что на старости лет ему хотелось бы жениться и иметь такую обстановку с хатой и садиком»⁴⁰.

На думку нарративних психологів, життя людини визначають два основних мотиви – влада та любов⁴¹. Тема влади означає потяг до активного життя, прагнення захистити себе, свою територію, думку, свободу, власні погляди. Людина, яка керується мотивом влади, орієнтована на незалежність, самоствердження, самореалізацію, боротьбу. Тема любові, навпаки, передбачає надання переваги зв'язкам залежності, взаємодії, підтримки; принцип любові доводить готовність людини віддати себе комусь або чомусь: сім'ї, коханню, ідеї, улюбленій справі, творчості. Проходячи крізь випробування, людина зміцнює свій дух. Життєва історія передбачає й фіксує перипетії внутрішньої боротьби героя. Тема життя Т.Шевченка – любов: до рідної землі, знедоленого народу, мистецтва, учителів, друзів, жінок. У поезії «Молитва» любов постає як «Господня благодать»:

«Любов – Господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток;
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять.

Поет просить Бога послати йому любов – «сердечний рай», «братолюбіє»:

«Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!»

«Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!»

«А всім нам вкупі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли».

Отже, у Т.Шевченка любов постає як християнська ідея, загальнолюдська цінність, що доступна й зрозуміла для кожного – це любов до Бога, народу, країни, сім'ї, жінки, дітей.

⁴⁰ *Карташевская В.* Из воспоминаний В.Я.Карташевской о Т.Г.Шевченко // Киевская старина. – 1900. – №2. – С.61.

⁴¹ *Кроссли М.Л.* Нарративная психология. – С.147.

Персональна ідеологія

Пункт «Персональна (особиста) ідеологія» на мапі особистості містить базові цінності, систему інтересів та преференцій людини. Спектр уподобань і життєвих цінностей перебуває у залежності від масштабу (пересічна чи видатна постать), може збільшуватися або зменшуватися. Персональна ідеологія людини базується на релігійних віруваннях, моральних принципах, політичних поглядах, світоглядних настановах і залежить від зміни культурних національних лояльностей, соціальних обставин. Система духовних, правових, естетичних цінностей зумовлює моделі поведінки та комунікацій особистості в малих ситуативних, референтних групах чи у суспільстві загалом. Система особистісних цінностей може фокусуватися на оповіді про вічне, а саме на почуттях, переживаннях, уявленнях про людський дух; таких позачасових поняттях, як щастя, біль, втрата, смерть, любов, народження.

Щастя Т.Шевченко розумів на контрасті. Майже десятирічне заслання він розцінював як «чистилище». Свідомо дякував Богові за «ниспосланное испытание». Після всіх випробувань поет відчував себе «безукоризненным христианином». «Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, – писав Т.Шевченко до Н.Толстої 9 січня 1857 р., – чтобы начать новый благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастьем, счастьем, какого шатобрианам и во сне не увидеть». Поет полемізував із Р.Шатобріаном, котрий уважав, що «істинне щастя не дорого коштує, і що дороге щастя – погане щастя». Себе він порівнював із Данте Аліґ'єрі, який не лише був вигнаний із Вітчизни, але йому було заборонено писати «свое “Пекло” и свою Беатриче»: «А я [...] был несчастнее флорентинского изгнанника. Зато теперь счастливее счастливейшего из людей. И выходит, что истинное счастье не так дешево, как думает шевалье де Шатобриан». Слова Т.Шевченка про себе як «переродженого христианина» засвідчують, що саме релігійна свідомість, почуття, християнські цінності становили підґрунтя його персональної ідеології. Із «поміркованістю переродженого христианина» він прагнув сприймати як сон свое «сумне минуле»⁴².

Складовою персональної ідеології поета були його політичні вподобання, характеристику яких дав начальник III відділення О.Орлов у 1854 р.:

«Шевченко сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольности казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ, к которым обязан питать благоговейное уважение»⁴³.

Як це не парадоксально, О.Орлов вхопив головне – антиімперськість мислення Т.Шевченка, основними цінностями для якого залишалися рідна мова,

⁴² Шевченко Т. – Толстой Н., 9 січня 1857 // *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. – Т.6. – С.118.

⁴³ Цит. за: *Айзеншток И.Я.* Примечания. – С.264.

українська ідентичність/патріотизм, романтичні ідеали народності, героїзація козацької минувшини, гетьманська модель правління, соціальна іронія як форма протесту та особистого самовизначення.

Для розуміння персональної ідеології Т.Шевченка слід з'ясувати його культурні ідентичності. Ким він себе відчував – поетом чи художником? Піддрунтям для самоідентифікації слугував творчий процес. О.Чужбинський наводив такий епізод: у Т.Шевченка був задум написати велику картину, при цьому він усвідомлював, що народився більш поетом, ніж живописцем («хто його зна – відкіль несеця, несеця пісня, складаються стихи, дивись уже й забув, про що думав, а мерщій запишеш те, що навиялось»)»⁴⁴.

Отже, Т.Шевченко перебував у просторі взаємодії поезії та живопису, котрі підживлювали й доповнювали один одного. За його власним визнанням, він почав писати в 1837 р., адже полюбляв вірші з дитинства. Ключовий момент у структурах персональної ідеології – творча лабораторія митця. О.Чужбинський, як один із перших слухачів нових творів Т.Шевченка, зокрема «Іоанн Гус» та інших, зі слів самого поета відтворив процес його роботи:

«Шевченко рассказывал мне, что прочёл все источники о гуситах и эпохе, им предшествовавшей, какие только можно было достать, а чтобы не наделать промахов против народности – не оставлял в покое ни одного чеха, встречавшегося в Киеве или других местах, у которых расспрашивал топографические и этнографические подробности»⁴⁵.

Як видається, найвдалішу оцінку дуальності Кобзарєвої творчості запропонував В.Петров. Грань між Шевченком-поетом і Шевченком-художником він проводив по лінії геній – талант. Т.Шевченко закінчив Академію мистецтв, здобув звання «класного художника», навчався в майстра світового рівня, був нагороджений срібними медалями. Проте «диплом зв'язував, вимоги школи зобов'язували, поправки учителів застерігали», «велич Брюллова затьмарювала» й Т.Шевченко «відчував себе меншим за свого вчителя». «Мусимо визнати, – писав В.Петров, – малюнки, портрети, картини й офорти Шевченкові – талановиті, але вони не геніальні. Геніальність Шевченка починається там, де він переступає за межі школи. Отже, не в малярстві, а в поезії». Якщо у живопису Т.Шевченко не мав цілковитої свободи, то в поезії він був вільний, не регламентований «жодними приписами, дипломами, атестатами, медалями, іспитами, оцінками комісій, порадами вчителів». Там – вишкіл, доктрина, канон, закони світлотіні, анатомії, перспективи, геометрія мистецтва; тут – нічого подібного. «У малярстві, – констатував В.Петров, – він починав зі скорення, у поезії – з повстання». Відтак він не засвоював, а порушував правила, канони, норми метрики, себто діяв як «руїтник». Писав не ямбами, хорєями, дактилями, а «фантастичними, своїми власними, жодними підручниками віршоскладання не передбаченими розмірами». Через те шлях у літературу перед Т.Шевченком лежав короткий: або поразка, або ствердження своєї

⁴⁴ Чужбинский А. Воспоминания о Т.Г.Шевченке. – С.30.

⁴⁵ Там же. – С.13.

геніальності. В.Петров дає свою формулу геніальності – це не просто стихійна обдарованість, «але разом із тим теорія, розрахунок, концепція, конструкція, розум». Геніальність – це «не випадок, а послідовність. Доктрина, що твориться з переборення всіх доктрин. Догма, що народжується супроти всіх інших догм». В.Петров говорить про теоретичність творчості Т.Шевченка на рівні Й.В.Ґете: «Поезії Шевченка не були зразками сліпого письма. Власний творчий досвід він зводив на ступінь власної теорії. Теоретично творчість Шевченка була так само повноцінна, як і Ґете». Отже, Шевченкову геніальність В.Петров убачав у творенні власної літературної доктрини – «шевченкізму», «розробленої ним зі сполучення Біблії, фольклору, історизму, революційного пафосу й творчих фантазмагорій поета». У живопису Т.Шевченка був «надто учнем Брюллова», щоб почати малювати як Ф.Х.Ґойя, тобто зображувати «не-людей, душі мерців, чудне, що верзеться п'яницям та юродивим». А в поезії він наважився: запроваджував «не-зорові» образи, конструював їх «за логікою схеми», більше того – «фіксується надреальне, те, чого світ не бачить і не знає». А відтак не слід, на думку В.Петрова, вишукувати у Т.Шевченка «зв'язків із романтиками», «проявів романтизму або реалізму», радше шукати аналоги «з картинами сюрреалістів: Далі, Макса Ернста та інших», адже знадобилося багаторічне «розхитування канонічних стилів, щоб європейське мистецтво наших днів зімкнулося з тими принципами, на яких Шевченко свого часу творив свою мистецьку систему»⁴⁶.

Отже, життя людини – не хронологічна лінія, а просторова структура. Інструментом її вивчення слугує мапа особистості. Як уявна конструкція вона схематизує плин життя особи та її оточення у часі й просторі. Завдяки такій конструкції-схемі стає можливим відтворення цілості образу, реконструювання біографічного світу як пересічної людини, так і видатної постаті. Мапа особистості визначає основні пункти дослідження (події, люди, артефакти, стреси, сценарій майбутнього тощо) та скеровує рух дослідника за цими пунктами відповідно до поставленої мети.

⁴⁶ Петров В. Естетична доктрина Шевченка: До поставлення проблеми // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. – К., 2000. – Вип.39/40. – С.86–91.

This article covers new approaches to the researching of T.Shevchenko's biography that perceived not as a chronological line, but as the cultural space, where the person moves between professional and domestic, private and public spheres. Author introduces the concept of "biographical world" (communication model of human and its close and distant environment). Biographical world of T.Shevchenko represented with the "map of personality" that contains such "items" as places, events, artifacts, people, stresses, scenario of future, personal ideology etc.

Keywords: Taras Shevchenko, biography, biographical world, map of personality.

